

بسم الله الرحمن الرحيم

علم منبع شناسی
(مہارت آموزی پژوهشگری)

قسمت اول

مدرس: دکتر طاہرہ سترگ

جلسه اول: مفاهیم و ضرورت ها

«کسی که اهل تحقیق است، اهل تتبع نیست و کسی که اهل تتبع است اهل تحقیق نیست.»

محقق با انتخاب موضوع یا مسئله پژوهشی، در راهی طولانی و دشوار گام بر میدارد و با توکل به خدا و تلاش مستمر، به انجام رسالت خویش اقدام می کند؛ او باید با رموز و مهارت های تحقیق آشنا باشد و در عین حال منابع پژوهشی و کارکردهای آن را بشناسد و همچنین روش های یافتن آن ها را بداند؛ به خصوص منابع مکتوب و چند رسانه ای را بشناسد. لوح های فشرده، نرم افزارها، نوارهای صوتی، تصویری، اینترنتی جزو منابع چند رسانه ای است و منابع مکتوب شامل کتاب ها، مقالات، پایان نامه ها، اسناد، یادداشت ها، لوح، تابلوها و مانند ا» هستند.

محقق باید منابع مرجع و عادی را از هم تمیز دهد؛ کتابخانه شناس باشد و اطلاعات نسبی از نحوه رده بندی در کتابخانه ها را بداند و در کل به روش استفاده از منابع کتابخانه ای واقف باشد. از نحوه استفاده از دایره المعارف ها و فرهنگ نامه ها آگاه باشد و مهارت انتخاب کتاب و مقاله را نیز بیاموزد و به درستی از منابع الکترونیکی پژوهشی بهره برداری کند.

به ارزش گزاری و اعتبار سنجی منابع، آگاه بوده و معیارهای آن را بشناسد. به جمع آوری دسته بندی و تنظیم منابع همت گمارد؛ از اینرو صرف جستجو و کاوش را نمی توان اهل تحقیق دانست و پیشرفت علم از طریق تحقیق صورت می پذیرد.

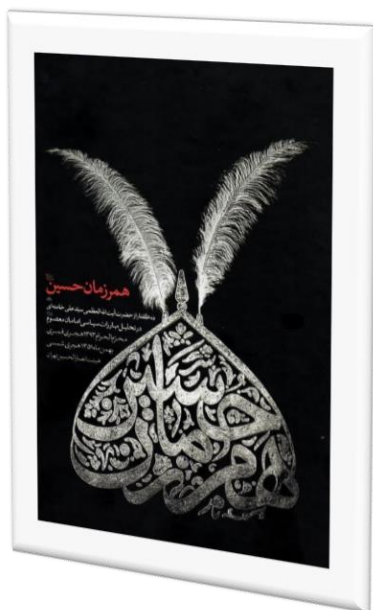
و در نهایت تمایز اهل تحقیق و اهل تتبع را می توان از تعاریف آن ها جویا شد:

اهل تحقیق از احقاق به معنای درستی چیزی را به اثبات رساندن، «حق» بودن مطلبی را آشکار ساختن و به عبارتی: شناخت «هست» هاست.

❖ اهل تتبع از واژه تَتَبُعاً [تبع] الأمر به معنای به دنبال آن چیز رفت و تتبع کرد. (پیگیر بود)؛ دنبال روست.

نکته: کار محقق «نظریه پردازی» است و اثبات آن نیز ذهنی قوی و شیوه‌ای محققانه می‌طلبد. البته تتبع و کاوش، مقدمه تحقیق می‌تواند قرار بگیرد و محقق، بر مبنای «یافته‌ها» می‌تواند نظر بدهد.

آنچنان که دو کتاب حاضر از مقام معظم رهبری نمایان گر اهل تحقیق بودن ایشان و اشراف ایشان

نسبت به مباحث تفسیری و در عین حال تاریخی است.

تعریف منبع شناسی

• علم منبع شناسی:

علمی است که به صورت جزئی، به بررسی کتاب ها و توصیف آنها می پردازد و به بیانی دیگر یک علم جزئی نگریست.

• منبع شناسی حدیثی:

علمی است ابزاری، که به تبیین و توصیف هر یک از کتاب های حدیثی پرداخته و سبک و شیوه نگارش هر کدام را با ذکر هدف آن تبیین می نماید.

ضرورت منبع شناسی

• راهگشای امر تحقیق

• شناخت مؤلف کتاب

• شناخت دیدگاه نویسنده

• شناخت عصر تاریخی، حوادث اجتماعی و فرهنگی دوران او

• شناخت چگونگی نگارش کتاب

چیستی و چرایی منبع یابی

انواع منابع (کتابخانه ای و
الکترونیکی)

اقسام منابع (اصلی -
ارجاعی)

تسلط بر شیوه های
جستجو

ملاک های اعتبار

راه های شناسایی و
دسترسی به منابع

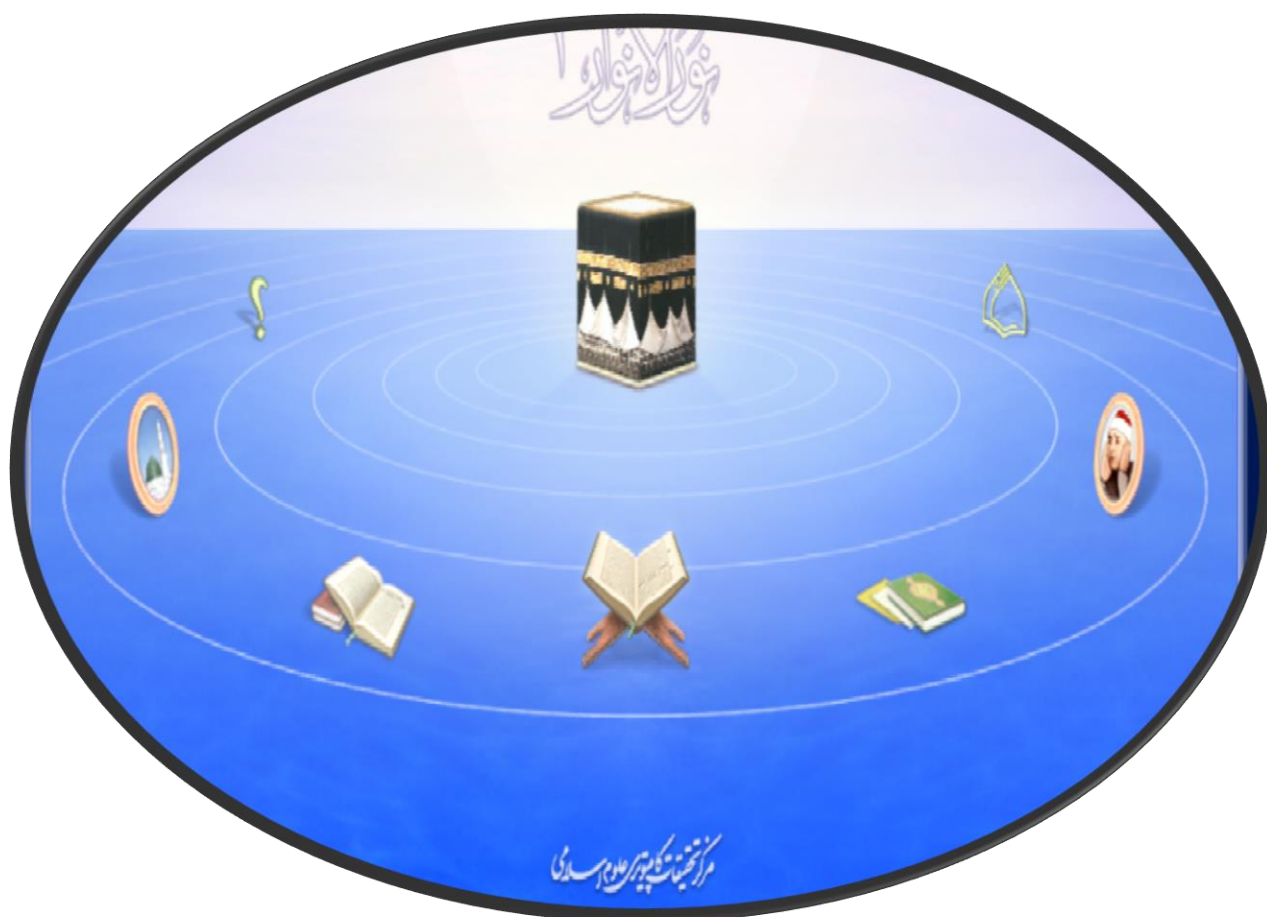
شناختی که مورد نظر می باشد، عبارت است از، شناخت مؤلف کتاب، اساتید او، مدرسه فقهی و فکری نویسنده کتاب، عصر تاریخی، حوادث اجتماعی و فرهنگی دوران او، چگونگی نگارش کتاب، ضابط بودن نویسنده و بسیاری مطالب دیگر که راهگشای امر تحقیق می باشد.

از اینرو منبع شناسی علمی است ابزاری، که به تبیین و توصیف هر یک از کتاب های حدیثی پرداخته و سبک و شیوه نگارش هر کدام را با ذکرهدف آن تبیین می نماید.

شاید بتوان این مطلب را بیان داشت که علم منبع شناسی، علمی است که به صورت جزئی، به بررسی کتاب ها و توصیف آنها می پردازد و به بیانی دیگر یک علم جزئی نگریست.

جلسه دوم: شاخه های علم منبع شناسی

قبل از ورود به بحث اصلی، لازم است ابتدا به معرفی نرم افزار کاربردی نورالانوار بپردازیم که در منبع یابی بسیار موثر و مفید است؛ چرا که در قسمتی از این نرم افزار که تصاویر آن موجود است می توان به نام کتب مختلف تفسیری و در عین حال نوع موضوعات انتخابی آن از جهت محتوایی و سپس تاریخ تالیف کتاب اشراف پیدا نمود که این امر کمک شایانی در انتخاب موضوعات تطبیقی از جهت شیعی یا سنی بودن و یا طبق قرن تالیف و تقدم و تاخر بودن آن ها دارد.

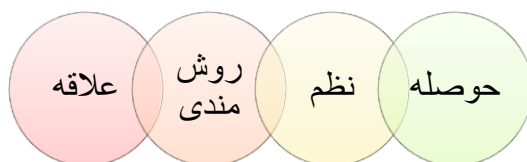

نام کتاب	مؤلف	قرن	زبان	مذهب	موضوع
تفسیر المراحی	مراحی احمد بن مصطفی	چهاردهم	عربی	سنی	تحلیلی
التفسیر المظهري	مظهري محمد ثناء الله	سیزدهم	عربی	سنی	تحلیلی
التفسیر المنیر فی العقیدة و ...	زحیلی وهبة بن مصطفى	پانزدهم	عربی	سنی	فقهی و تحلیلی
التفسیر الواضح	حجازي محمد محمود	پانزدهم	عربی	سنی	تربیتی
التفسیر الوسیط للقرآن الکریم	طنطاوی سید محمد	پانزدهم	عربی	سنی	تحلیلی اجتهادی
تفسیر الوسیط (زحیلی)	زحیلی وهبة بن مصطفى	پانزدهم	عربی	سنی	اجتماعی
تفسیر روح البیان	حقن بروسوی اسماعیل	دوازدهم	عربی	سنی	عرفانی
تفسیر سور آبادی	سور آبادی ابوبکر عتیق ...	پنجم	فارسی کهن	سنی	تحلیلی
تفسیر غرائب القرآن و رغاء ...	نیشابوری نظام الدین حس ...	هشتم	عربی	سنی	ادبی و عرفانی
نیسیر الکریم الرحمن	آل سعدی عبدالرحمن بن د ...	چهاردهم	عربی	سنی	روایی
جامع البیان فی تفسیر القرآن	طبری ابو جعفر محمد بن ...	چهارم	عربی	سنی	روایی و اجتهادی
الجامع لأحكام القرآن	قرطبی محمد بن احمد	هفتم	عربی	سنی	فقهی و کلامی
الجدول فی اعراب القرآن	صافی محمود بن عبد الرحیم	چهاردهم	عربی	سنی	ادبی
جواهر الحسان فی تفسیر القرآن	تعالی عبدالرحمن بن محمد	نهم	عربی	سنی	روایی
حقائق التفسیر	سلمی محمد بن حسین	چهارم	عربی	سنی	عرفانی
الدر المنثور فی تفسیر المأثور	سیوطی جلال الدین	دهم	عربی	سنی	روایی
روح المعانی فی تفسیر القر ...	آلوسی سید محمود	سیزدهم	عربی	سنی	اجتهادی و عرفانی
زاد المسیر فی علم التفسیر	ابن جوزی ابوالفرج عبدال ...	ششم	عربی	سنی	روایی

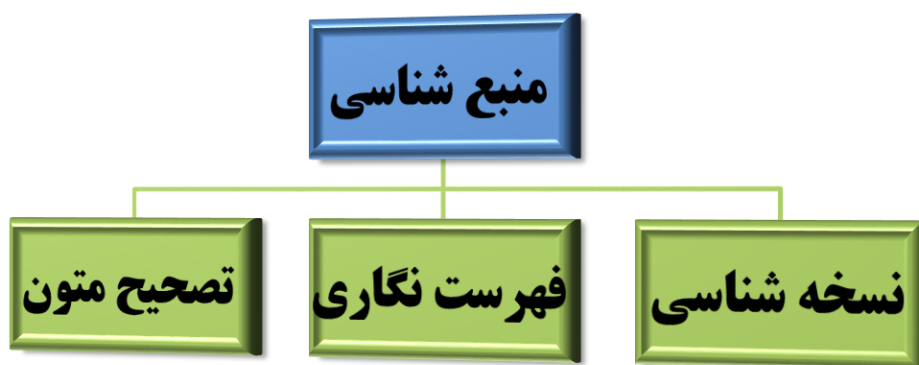
نام کتاب	مؤلف	قرن	زبان	مذهب	موضوع
البرهان فی تفسیر القرآن	بهرانی سید هاشم	یازدهم	عربی	شیعی	روایی
البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن	صادقی تهرانی محمد	پانزدهم	عربی	شیعی	قرآن به قرآن
پرتوی از قرآن	طالقانی سید محمود	چهاردهم	فارسی	شیعی	اجتماعی و عصری
تأویل الآيات الظاهرة	حسینی استرآبادی سید شر ...	دهم	عربی	شیعی	روایی
النبیان فی تفسیر القرآن	طوسی محمد بن حسن	پنجم	عربی	شیعی	کلامی و اجتهادی
تبیین القرآن	حسینی شیرازی سید محمد	پانزدهم	عربی	شیعی	تربیتی
ترجمه بیان السعادة فی مقام ...	خانی رضا/حشمت الله ری ...	پانزدهم	فارسی	شیعی	عرفانی
ترجمه تفسیر المیزان	موسوی همدانی سید محمد ...	چهاردهم	فارسی	شیعی	قرآن به قرآن و اجتهاد ...
ترجمه تفسیر جوامع الجامع	مترجمان	پانزدهم	فارسی	شیعی	ادبی و کلاسیک
ترجمه مجمع البیان فی تفسیر ...	مترجمان	پانزدهم	فارسی	شیعی	اجتهادی
تفسیر آسان	نجفی خمینی محمد جواد	چهاردهم	فارسی	شیعی	کلامی
تفسیر اثنا عشری	حسینی شاه عبدالعظیمی ح ...	چهاردهم	فارسی	شیعی	تحلیلی و روایی
تفسیر احسن الحدیث	قرشی سید علی اکبر	پانزدهم	فارسی	شیعی	اجتماعی و تربیتی
تفسیر التستری	تستری ابو محمد سهل بن ع ...	سوم	عربی	شیعی	عرفانی
تفسیر الصافی	فیض کاشانی ملا محسن	یازدهم	عربی	شیعی	روایی
تفسیر القرآن الکریم (ثمالی)	ابوحمزه ثمالی ثابت بن د ...	دوم	عربی	شیعی	روایی
تفسیر القرآن الکریم (شیر)	شیر سید عبد الله	سیزدهم	عربی	شیعی	تربیتی
تفسیر القرآن الکریم (صدر۱)	صدرالمناهلین محمد بن ا ...	یازدهم	عربی	شیعی	فلسفی و عرفانی

اما حقیقت پژوهش، پژوهش حقیقت است و راه رسیدن به حقیقت چیست؟

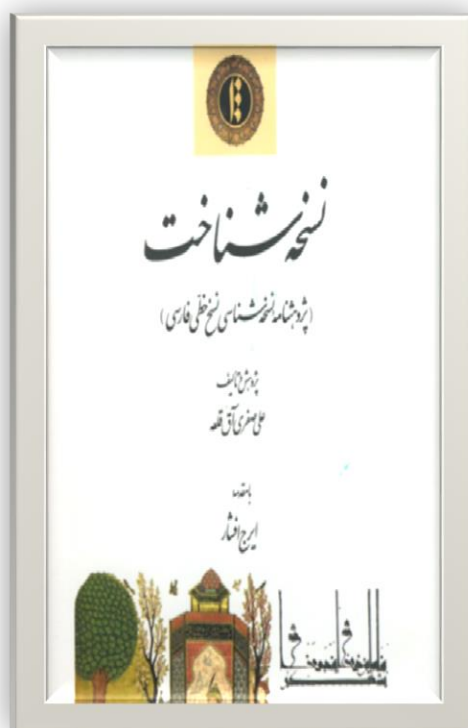
شاخه های این علم

در این جا لازم است به معرفی هر کدام از این علوم به طور جداگانه بپردازیم تا خواننده بتواند بهتر با این علم و شاخه های فرعی آن آشنا شود.

نسخه شناسی

- یکی از پیش نیازهای فهم حدیث، به دست آوردن متن اصلی حدیث است.
- نسخه شناسی یکی از عواملی است که کار آیی ویژه ای در این بحث دارد و می تواند برای عالمی که به دنبال فهم برتر از احادیث است، نسخه های بهتر از یک روایت را انتخاب کند.
- ویژگی هایی که در این دانش بدان پرداخته می شود عبارتند از: بررسی زمان نوشتن نسخه، درستی انتساب نسخه به نویسنده آن، قرائت نسخه موجود برای علما و تأیید ایشان، نگارش نسخه از روی نسخه های مشهور و قدیمی، مقایسه بین نسخ موجود، خوش خط بودن

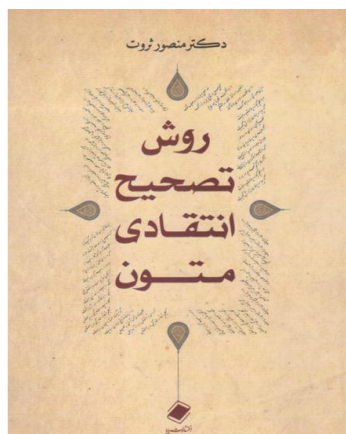
فهرست نگاری

- دسته بندی کتاب های حدیثی و شناخت نسخه های قدیمی از یک کتاب، خود علمی است که به عنوان فهرست نگاری شناخته می شود.
- در این علم کتاب هایی نیز نوشته شده است که از آن جمله می توان به کتاب «فهرست ابن ندیم»، «فهرست شیخ طوسی» و «فهرست نجاشی» اشاره نمود.
- شیخ در مقدمه الفهرست، انگیزه خود از نگارش این کتاب را نبودن اثری جامع در معرفی آثار علمی شیعه ذکر می کند. بنا به گفته برخی از محققین تا کنون ۲۰۰ جلد از فهرست نسخه های خطی کتابخانه های ایران چاپ شده است و لیکن هزاران نسخه وجود دارد که هنوز فهرست نشده است. (علی صدرايي خويي، دانش فهرست نویسی نسخه های خطی، پژوهش و حوزه، شماره ۹، ص ۱۰۴-۱۱۵)

تصحیح متون

- اگر چه این دانش پیشینه ای بس کهن دارد و لیکن تصحیح متون به وسیله روشهای علمی و قاعده مند و بعد از آن چاپ با وسایل امروزی، کمتر از ۱۵۰ سال سابقه دارد.
- در سالیان اخیر بسیاری از متون حدیثی با این روش، تصحیح و چاپ شدند که از این جمله می توان به تصحیحاتی که استاد علی اکبر غفاری بر کتاب هایی همانند کافی، تهذیب، کتاب های شیخ صدوق نموده اند، اشاره کرد.
- در زمینه های روشمند کردن این علم، آثاری نیز پدید آمده اند که می توان به «تحقیق النصوص و نشرها» نوشته دکتر عبدالسلام هارون و «اصول تحقیق التراث» نوشته عبدالهادی فضلی اشاره کرد.
- استاد غفاری، انگیزه ابتدایی خود را برای ورود به عالم تصحیح و تنقیح، متون برگرفته از آثار مرحوم [صدوق](#) می داند و معترف است که در آثار [صدوق](#)، جلوه های جدیدی را متوجه شده است که آنچه اختلاف میان مذهب شیعه و مذاهب اهل سنت است، اختلافات علمی و فرهنگی است و هیچ اختلاف قومی و تفرقه افکنانه که میان مسلمین ایجاد کینه و دشمنی کند،

وجود ندارد.

جلسه سوم:

آشنایی با منابع کتاب خانه ای و شیوه بهره برداری

❖ کتاب خانه همگانی (عمومی)

❖ کتاب خانه شخصی

❖ کتاب خانه تخصصی (طبق موسسه فرهنگی و علمی)

❖ کتاب خانه مرکزی (بزرگ ترین کتابخانه دانشگاه)

❖ کتاب خانه دانشکده

❖ کتاب خانه گروه (طبق رشته علمی)

قسمت های مهم کتابخانه

□ بخش مراجعات

□ تالار مخزن

□ تالار مرجع

□ تالار مجلات

□ تالار نسخه های خطی

□ بخش میکروفیلم

□ تالار مطالعه

□ مرکز پایان نامه ها

بهره برداری از منابع و تنظیم ارجاعات

- منابع و مآخذ، راهنمای هر پژوهشگر است
- برای پرهیز از تکرار و اتلاف وقت، هر پژوهشگر باید آشنا به منابع باشد.
- منابع و مآخذ، تکیه گاه و موجب اعتبار کار تحقیقی هستند.
- منجر به حفظ امانت می شود. (وگرنه سرقت علمی است.)

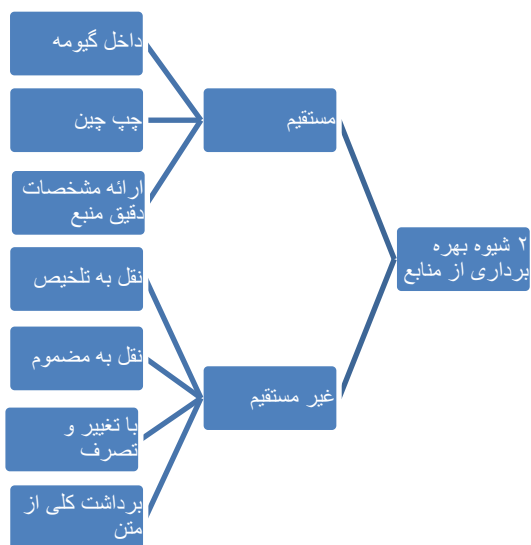
شیوه بهره برداری از منابع (به نقل از: رموز پژوهشگری، سید حسین اسحاقی، ص ۱۶۰-۱۶۸)

- . بدون افزایش و کاهش نقل می شود.
- . داخل «» قرار می گیرد.
- . چپ چین می شود.
- . ارائه مشخصات دقیق منبع صورت می گیرد.

شیوه غیر مستقیم

- نقل به تلخیص
- نقل به مضمون یا نقل به معنا
- با تصرف و تغییر، با اندکی تغییر و تصرف
- در نوشتن این مقاله از کتاب ..... یا مقاله .... استفاده کردم

استفاده از منبع درجه دوم؟

به نقل از.....

استفاده مکرر از یک منبع؟

با فاصله: نام و نام خانوادگی نویسنده، همان؛ ج، ص..
بدون فاصله: همان، ص....

استفاده از منبع مجلات؟

نویسنده، عنوان مقاله، نام مجله، مشخصات نشر (نام نشر / تاریخ / ش انتشار / ص)

استفاده از ارجاع متعدد؟

☐ استفاده از این علائم

.... ❖

.... ■

..... •

..... ○

تنظیم فهرست منابع / فهرست مطالب؟

- تفاوت در آغاز و پایان اثر
- تفاوت در ترتیب آن ها
- ناظر به درون کتاب / ناظر به پیرامون اثر و نشان دهنده اعتبار اثر
- تکرار اثر:
- .....:

جای مناسب برای ثبت موارد ارجاع؟

- پای ورق (مثل اغلب کتاب ها و ارجاع ها)
- پایان نوشته (مقالات و نوشته های کوتاه)
- تلفیق دو شیوه

واژه های اختصار در رفرنس دهی منابع:

رک = رجوع کنید	ج = جلد	چ = چاپ	ص = صفحه	ص = صفحات	م = میلادی	ق.م = قبل میلاد	ه.ق = هجری قمری
ه.ش = هجری شمسی	س = سطر	ر = رحمت الله علیه	ب = بیت	ش = شماره	الف ل خ = آخر	رض = رضیه الله عنی	نک = نگاه کنید به

🚩 نکته: شیوه بهره برداری از مأخذ درجه دوم:

از واژه «به نقل از» استفاده می شود

در چنین صورتی نخست مشخصات مأخذ الف را از حاشیه یا پاورقی مأخذ مورد مطالعه ی خود می نویسیم آنگاه داخل پرانتز با نوشتن عبارت به نقل از نام و مشخصات منبع ب را می نویسیم.

استفاده مکرر از یک منبع:

با فاصله: نام و نام خانوادگی، نویسنده، جلد، صفحه

بدون فاصله: همان نوشته و اگر در صفحه یا جلد اختلاف داشته را هم ذکر میکنیم

استفاده از منبع مجلات:

نویسنده ، عنوان مقاله ، نام مجله ، مشخصات نشر (نام نشر، تاریخ، انتشار، صفحه)

اگر چند تا نویسنده باشد باید به ترتیب الفبا گذاشته شود

جای مناسب برای ثبت مورد ارجاع:

(۱) پاورق (مثل اغلب کتاب ها و ارجاع ها)

(۲) پایان نوشته (مقالات و نوشته های کوتاه)

تفاوت فهرست منابع با فهرست مطالب:

فهرست منابع باید به ترتیب الفبا باشد فهرست مطالب ناظر به درون کتاب و فهرست منابع ناظر به پیرامون اثر و نشان دهنده اعتبار اثر

نمونه کتاب:

(۱) قرآن عظیم با ترجمه آقای مکارم شیرازی

(۲) کتاب غلط ننویسیم آقای ابوالحسن نجفی

مثال:

– وجوه اذن و اجازه

اذن مربوط به قبل از انجام کار است و اجازه برای کاری است که به انجام رسیده است.

– امانت گزار / امانت گذار

گذاردن اگر به معنای به جا آوردن و ادا کردن

– باسمه تعالی صحیح می باشد نه بسمه تعالی

– آن که / آنکه وقتی به معنای آن کسی یا آن چیز باشد باید جدا نوشته شود

– با وجود این / با این وجود که گزینه صحیح با این وجود میباشد

جلسه چهارم:

آشنایی با منابع حدیثی شیعه

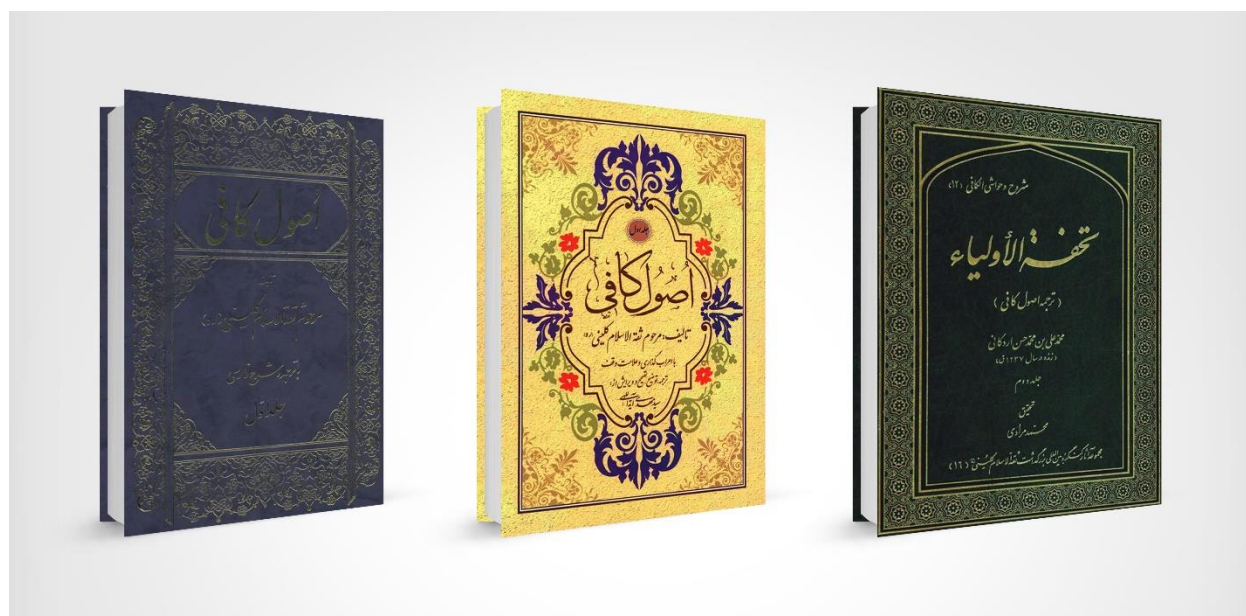

در دوران غیبت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و به ویژه پس از شروع دوران غیبت کبری، همّت عالمان شیعه بر آن بود که تمامی احادیث اهل بیت (علیهم السلام) را در کتاب هایی گرد آورند.

در میان کتاب های این دوران ۴ کتاب به عنوان کتاب های چهارگانه شیعه (کُتُب أَرْبَعَه) شناخته می شوند که در طی سال های ۳۰۰ تا ۴۵۰ ه.ق به نگارش در آمده اند.

کتاب های چهار گانه شیعه عبارتند از:

کتاب های حدیثی متقدم شیعه

✚ ویژگی کتاب کافی:

کتاب کافی نوشته محمد بن یعقوب کلینی به عنوان اولین و مهمترین آنها شمرده می شود.
هدف نویسنده از نوشتن این کتاب، خواهشی یکی از دوستان وی بوده است که تألیف آن مدت بیست سال به طول انجامید.

این کتاب از سه قسمت اصول (دوجلد) فروع (پنج جلد) و روضه (یک جلد) تشکیل شده و مجموعاً شامل سی کتاب و رساله است.

از جمله ویژگی های این کتاب می توان به چینش درختی، عناوین رسا و کاربردی، عدم نقل احادیث متعارض باهم، ذکر آیات، پرهیز از نقل به معنا در احادیث، و ذکر کامل سند را نام برد.
* کلینی کتابش را در بغداد نوشت اما از قم انگیزه آن نشئت گرفته بود.

✚ ویژگی کتاب مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه

مؤلف این کتاب، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق است.

شیخ مؤلفی بسیار پر اثر است تا حدی که سیصد رساله و کتاب را به او نسبت داده اند.
خود وی در مقدمه کتاب آثار خود تا آن زمان را ۲۵۴ کتاب بیان می دارد؛ و لیکن آنچه از ایشان به دست ما رسیده است تنها ۱۵ کتاب می باشد.

احادیث این کتاب، از کتاب های اصول مشهور و مرجع نقل شده و تنها احادیثی را در این کتاب آورده است که خود به حجت بودن آن اعتقاد داشته است.

همّت شیخ، در جمع آوری احادیث فقهی در این کتاب بر آن بوده است که یک کتاب فقهی مأثور (روایی) را پدید آورد تا دیگران برای به دست آوردن فتوی و نظر او در مسئله فقهی به آن رجوع کنند.

این کتاب مشتمل بر ۶۶۶ باب و قریب به ۶۰۰۰ حدیث است.

🌟 ویژگی تهذیب الاحکام

این کتاب، نوشته شیخ الطائفة، ابوجعفر محمد بن الحسن الطوسی است که از بزرگترین عالمان شیعه به شمار می آید.

کتاب تهذیب الاحکام، یکی از مشهورترین کتاب های حدیثی است که شیخ آن را در شرح کتاب مُقْنِعَه (کتاب فقهی استادش شیخ مفید) تألیف کرده است.

از ویژگی های این کتاب می توان به حجم بالای روایات فقهی و ارائه شیوه جمع بین روایات متعارض اشاره کرد.

این کتاب دارای ۱۴ هزار حدیث در ۲۳ کتاب و ۲۹۳ باب می باشد.

🌟 ویژگی الاستبصار فیما اختلف من الأخبار

این کتاب یکی دیگر از آثار بر جای مانده از شیخ طوسی است که در اصل گزیده ای از تهذیب الاحکام می باشد.

شیخ روایات متعارض در تهذیب و راه جمع بین آنها را انتخاب کرده و با این نام منتشر کرده است؛ به همین دلیل برخی از محققین، آن را مجزای از تهذیب الاحکام نمی دانند.

تعداد روایات این کتاب بالغ بر ۵۱۱۱ حدیث می باشد.

سوال: حجم استبصار بیشتر است یا تهذیب: استبصار، زیرا روایات معارض هم در آن آمده است.

نکته * باید در رفرنس اسامی به صورت عربی نوشته شود مانند: محمد بن الحسن طوسی

ویژگی کتاب تهذیب الاحکام:

الف) حجم بالای روایات فقهی (حدود چهارده هزار)

ب) نقل روایات معارض

ویژگی کتاب استبصار:

مؤلف آن شیخ طوسی

الف) تلخیص از تهذیب

ب) راه جمع بین روایات معارض را که در تهذیب بوده آورده

جلسه پنجم:

الوافی

کتاب الوافی، نوشته مولی محمد محسن فیض کاشانی (۱۰۰۷- ۱۰۹۱ ه ق) می باشد.

نویسنده هدف از نوشتن این کتاب را، عدم جامعیت و مانعیت در کتاب های چهار گانه شیعه می داند.

از جمله ویژگی های این کتاب می توان: جمع آوری تمام احادیث کتب اربعه، عنوان بندی، شرح برخی از احادیث مبهم و مشکل و حل تعارض احادیث را برشمرد.

به همین دلیل، نویسنده، نام کتاب خود را وافیقرار داده است:

این کتاب را از آن جهت وافی نامیده ام که تمام مباحث مهم را در بر دارد و از مطالب مبهم پرده برداشته است.

این کتاب از ۱۴ جزء و یک خاتمه تشکیل شده و مشتمل بر ۲۵۷۰۳ روایت است.

تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه

کتاب وسائل الشیعه متداول ترین کتابی است که معمولاً فقها بدان مراجعه کرده و در جریان استنباط احکام شرعی مورد توجه قرار می دهند.

نویسنده این کتاب، شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۰۷۳ ه.ق) است و همانطور که از نام کتاب نیز مشخص است، مؤلف آن را برای دست یابی و استنباط احکام شرعی از طریق احادیث اهل بیت (علیهم السلام) تألیف نموده است.

از جمله ویژگی های این کتاب، می توان به موارد زیر اشاره نمود:

چینش منطقی ابواب بر اساس کتاب های فقهی، شرح کتاب فقهی شرایع الاسلام بر اساس احادیث اهل بیت (علیهم السلام) عنوان گذاری هر باب بر اساس فتوای خود، تقدیم احادیث قوی در چینش بر اساس احادیث ضعیف، بیان یک متن و جلوگیری از احادیث مشابه، بیان تعارض بین احادیث و حلّ ایشان، تقطیع درست و بجای احادیث طولانی، در بر داشتن تمام احادیث کتب اربعه، ذکر کامل سند به همراه تبیین آن. این کتاب بر اساس چاپ مؤسسه آل البیت (علیهم السلام) دارای ۳۵۸۶۸ حدیث می باشد.

✚ بحار الانوار الجامعه لِدرَرِ الأخبار الاثمه الاطهار

مؤلف این کتاب، علامه محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ه.ق) است. کتاب عظیم بحار الانوار به عنوان بزرگترین جامع حدیثی شیعیان و حتی مسلمانان شمرده می شود.

ویژگی های مهم این کتاب باعث شده است تا این کتاب، جایگاه خاصی در تحقیقات حدیثی شیعه پیدا کند.

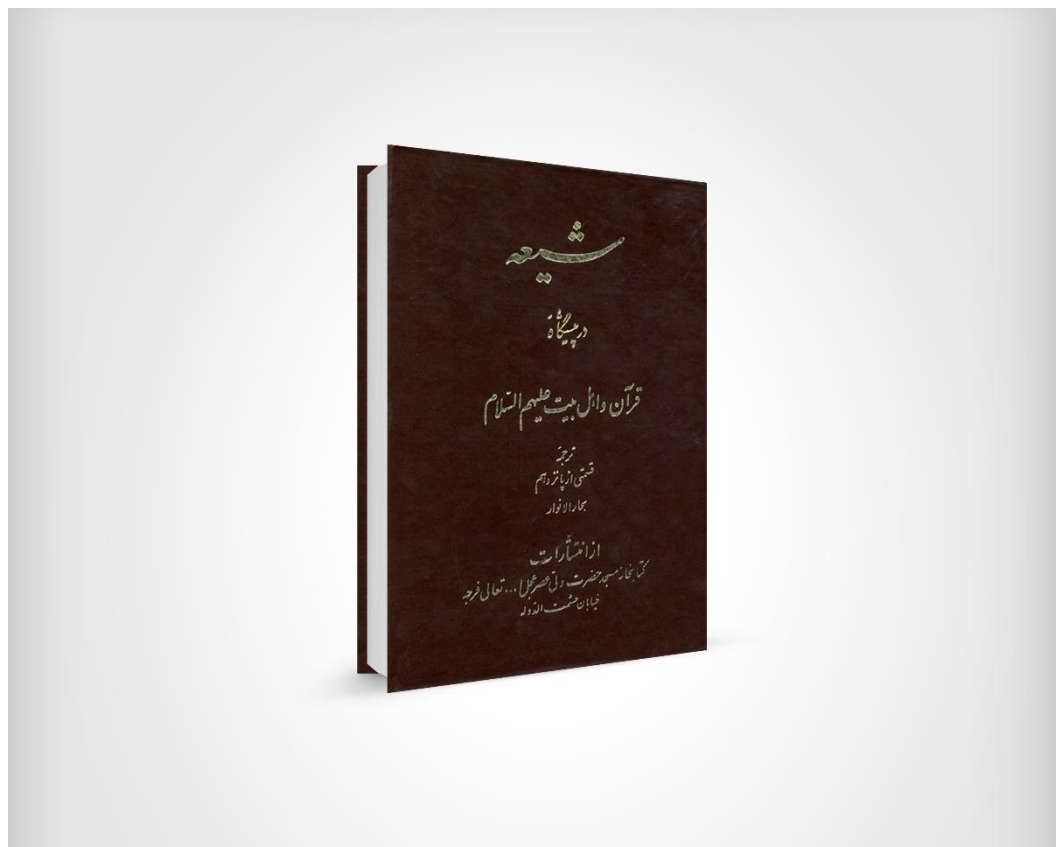
برخی از این ویژگی ها عبارتند از : ذکر آیات قرآن در باب مربوطه، جامعیت بحار الانوار نسبت به موضوعات مختلف، استفاده از مصادر کمیاب و نسخه های تصحیح شده، توجه به اختلاف نسخ، تصحیح و تحریف های موجود در احادیث، توجه به کتاب های اهل سنت، توجه به اقوال عالمان و فقیهان بزرگ، عدم تقطیع روایات.

نویسنده، علت نامگذاری این کتاب به بحار الانوار را اینگونه بیان می دارد:

چون این کتاب مشتمل بر انواع دانش ها و حکمت ها و اسرار بوده و خواننده را از کلیه کتاب های حدیثی بی نیاز می کند، آن کتاب را بحار الانوار الجامعه لِدرَرِ الأخبار الاثمه الاطهار (علیهم السلام) نامیدم. (بحار الانوار، ج ۱، ص ۶)

کتاب بحار الانوار، مشتمل بر یک مقدمه و ۲۵ کتاب و حدوداً ۲۴۸۹ باب و ده ها هزار حدیث است.

علامه مجلسی این حجم مطالب را ابتدا در قالب ۲۵ جلد بزرگ تقسیم کرد و بعد از آن جلد ۱۵ را در دو بخش و در دو مجلد قرار داد و بدین ترتیب، مجلّات بحار الانوار به ۲۶ جلد رسید. (احمد عابدی، با بحار الانوار، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۸، ص ۲۶۱)

✚ برخی از منابع حدیثی متقدم شیعه

در این بخش با نام برخی از منابع حدیثی متقدم و متأخر شیعه آشنا خواهید شد و جهت آشنایی کامل نیاز به مطالعه کتاب های تخصصی این امر می باشد.

۱. ۱) کتاب المحاسن نوشته احمد بن محمد بن خالد برقی.

۲. ۲) امالی ها (همچون امالی شیخ صدوق، شیخ مفید و ...)

۳. ۳) غیبت نگاری ها (همچون: غیبت نعمانی، کمال الدین و تمام النعمه نوشته شیخ صدوق و ...)

۴. ۴) تک نگاری های شیخ صدوق (التوحید، علل الشرایع، الخصال)

۵. ۵) کتاب های تاریخ، سیره و فضائل (همچون: عیون اخبار الرضا (علیه السلام) نوشته شیخ صدوق، ارشاد شیخ مفید، اعلام الوری باعلام الهدی نوشته فضل بن حسن طبرسی، مناقب ابن شهر آشوب، کشف الغمه نوشته اربلی و ...)

۶. ۶) تفاسیر مأثور (روایی) (همچون: تفسیر قمی نوشته علی بن ابراهیم قمی، تفسیر نور الثقلین نوشته ابن جمعه حویزی، تفسیر البرهان نوشته بحرانی)

✚ برخی از منابع حدیثی متأخر شیعه

از جمله کتاب هایی که در این دوران نوشته شده است می توان به:

۱. ۱) جامع الاحادیث شیعه (زیر نظر آیت الله بروجردی)

۲. ۲) سفینه البحار (تألیف شیخ عباس قمی)

۳. ۳) میزان الحکمه (نوشته محمد محمدی ری شهری)

۴. ۴) الحیاء (تألیف آقایان حکیمی)

اشاره نمود. (به نقل از مجمع جهانی صادقین علیهما السلام)

جلسه ششم: اعتبار کتاب های حدیثی

اعتبار کتاب های حدیثی متقدم شیعه در حوزه قم

❖ فراوانی نقل از راویان ضعیف در حوزه قم، مشکل بوده است تا چه رسد به حدیث ساختگی....

❖ احمد بن محمد بن عیسی قمی (قرن ۳) – توجه به تعداد اخراجی ها در قم که گاه از حد اعتدال بیرون می رفته است.

❖ محمد بن حسن بن احمد بن ولید (قرن ۴) – کاملاً مورد اعتماد بود و محدثان بر او اعتماد می کردند. شاگرد بزرگ او (شیخ صدوق) به تنهایی هزاران حدیث شیعه را انتقال داده است. کلینی نیز به تنهایی بیش از شانزده هزار حدیث شیعه را تدوین و منتقل کرده است. او حدود ۹۰ درصد احادیث کافی را از مشایخ قم، همچون علی بن ابراهیم بن هاشم، محمد بن یحیی و... نقل کرده است.

❖ شیخ طوسی در تهذیب الأحکام سند بسیاری از روایاتش را به مشایخ قم می رساند یا از کتب آن ها نقل می کند. (ر.ک: وضع و نقد حدیث، عبدالهادی مسعودی، ص ۲۰۴ الی ۲۰۶)

❖ مطالب بالا بدان معنا بود که بسیاری احادیث کتب اربعه از صافی پالاینده حوزه حدیثی قم گذشته و به دست محدثان بزرگی دوباره بررسی و سپس نوشته شده است و از این رو درصد احادیث جعلی و نپذیرفتن این کتاب ها کمتر از یک درصد است.

❖ البته این یک درصد نیز ثابت نشده است، زیرا یک درصد از شانزده هزار حدیث کافی، ۱۶۰ حدیث جعلی می شود که تاکنون کسی موفق به یافتن و اثبات این تعداد نشده است.

❖ در عین حال مانند برخی محدثان دوستدار بخاری و مسلم، کتب اربعه را صحاح نمی خوانیم و متن آن را به سان قرآن، سند قابل ارجاع بدون چون و چرا نمی دانیم.

اعتبار کتاب های حدیثی متقدم شیعه در حوزه بغداد

• حوزه بغداد که امتداد تاریخی حوزه کوفه به شمار می رود نیز با احادیث ساختگی برخورد کرده است.

• بزرگان این حوزه مانند شیخ مفید و سید مرتضی در مرحله بعد شیخ طوسی، نه هر حدیثی را می پذیرفتند و نه حتی صرف صحت سند، آن را معتبر می دانستند. این بزرگان حتی برخی اخباری که از بزرگان متأخر مکتب قم، مانند شیخ صدوق پذیرفته بود را رد می کردند و یا دست کم به وجوب پذیرش آن تن در نمیدادند؛ لذا بسیاری اوقات به جای جعلی خواندن احادیث تنها به واجب العمل ندانستن اکتفا می کردند.

• شیخ مفید و شیخ طوسی در جایگاه دو حلقه اتصال و سید رضی و سید مرتضی در مقام دو برادر عالم و همکار که از بزرگان بغداد بودند، به نقل و کتابت حدیث توجه جدی داشتند و از این رو یافتن حدیث جعلی در کتب ایشان مانند امالی مفید و نهج البلاغه، بسیار دشوار است.

• شیخ طوسی برای دفاع از کیان شیعه و رد تهمت تناقض و تضاد درونی احادیث امامان به تألیف نهذیب الأحکام و سپس استبصار فیما اختلف من الأخبار را از آن گلچین کرد.

اصول اربعمائمه (اصول چهارصد گانه)

شکل گیری اولین نگاشته
های حدیثی راویان

افزایش فرهنگ حدیث پژوهی

در روزگار امام باقر و امام
صادق (علیه السلام)

معنای اصل: کتابی که مورد اعتماد باشد و از کتاب
دیگری گرفته نشده باشد.

کثرت نگارش های حدیثی آن زمان بیش از ۶۶۰۰ کتاب
است

شیخ طوسی و نجاشی در دو کتاب مهم فهرست خویش به
برخی از آن ها اشاره کردند: اصل آبان بن عثمان- اصل
ابو حمزه ثمالی- اصل هشام بن حکم و ...

جلسه هفتم:

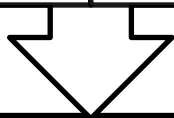
کتاب شناسی اسلامی برای دستیابی به نسخه های کتاب ها

مهم ترین کتاب شناسی اسلامی عصر ما:

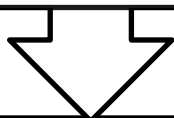
📖 کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه

ویژگی ها:

مؤلف شیخ آقا بزرگ طهرانی			
تالیف آن در سال ۱۳۲۹ق	جمعا شامل ۲۶ جلد میباشد	۵۰۰۰۰ کتاب در الذریعه جمع شده	در جواب کتاب کشف الظنون

نکته مثبت آن		
نمایه فهرست اسامی نویسندگان	فهرست الفبایی دارد	اسامی نویسندگان شیعه و غیر شیعه که درباره ی آرا شیعه بحث کردند

۲ نکته منفی	
پراکندگی اقسام نویسندگان از نظر زبان	عدم وجود نمایه از نام کتب به کار رفته در آن

۴ منبع که مؤلف استفاده نمود تا این کتب نوشته شود:

الف) کتابخانه عمومی و شخصی

ب) استفاده از تذکره ها و شرح حال ها

ج) فهرست کتابخانه ها

د) فهرست های دست نویسی بود که اهل فضل برای ایشان تهیه می کردند. (به نقل از مرجع شناسی،

تألیف نور الله مرادی، ص ۴۰-۴۲)

بر الذریعه کارهای زیر انجام شده است:

✚ اعلام الذریعه توسط علینقی منزوی (چاپ نشده)

✚ مستدرک الذریعه، تألیف آقا بزرگ طهرانی، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری، مشهد:

آستان قدس رضوی

✚ فهرست موضوعی از کتاب های الذریعه به نام تبویب الذریعه

بردن طلاب به کتابخانه دانشگاه قرآن و حدیث و معرفی کتب الذریعه و دیگر کتب فاخر مرتبط با

درس منبع شناسی (گزارش آن به مرکز اعلام خواهد شد.)

مثلا معرفی کتاب منبع شناسی اخلاق که توسط پژوهشگاه به عنوان مجموعه مقالات به چاپ رسیده

بود و....

جلسه هشتم: گروه بندی منابع از جهت دست اول و دومی بودن

🌈 اقسام منابع

شامل: منابع دست اول و دوم می باشد

تفاوت منابع دست اول و دوم:

الف) منابع دست دوم بر ساخته از منابع دست اول میباشد

ب) منبع دست دوم شامل ارائه بررسی ها، تحلیل، دیدگاه، مفهوم یا شرح میباشد

ج) مطالب منابع دست اول و دوم متفاوت است

مطالب منبع دست اول و دوم:

دست اول	دست دوم
☐	☐
☐ حکایت یک رویداد با شاهدان عینی	☐ مقاله هایی که در فصل نامه یا مجلات بر
☐ نتیجه گیری های بدیع در یک گزارش علمی	☐ پایه گزارش های دیگر نوشته شده
☐ نقد های بدیع در اقوال علمی	☐ کتابی مه در مورد یک رویداد تاریخی بر
☐ سخنرانی سیاست مداران دز زمینه اهدافشان	☐ پایه نامه ها نوشته شده
☐ پرونده ی دادگاه ها و اسناد قانونی	☐ بازبینی سامان مند یا بازبینی ادبی که حاصل ترکیب نتایج تحقیقات قبل است

قاعده ی تناسب موضوع: برای اثبات منابع دست اول و دوم میباشد

مثال: کتاب علامه طباطبایی منبع دست اول میباشد

اما کتاب شاگردش آیت الله جوادی آملی منبع دست دوم میباشد

🌈 نقد در چه صورتی منبع دست اول و در چه صورتی جز منابع دست دوم میباشد:

در صورتی منبع دست دوم میباشد که به جای مراجعه به اصل منبع با واسطه مطلبی را از دیگری نقد کند

اما اگر مطالبی که هنوز منتشر نشده را به صورت نقد و بررسی منتشر کند منبع دست اول میباشد

منابع دست سوم:

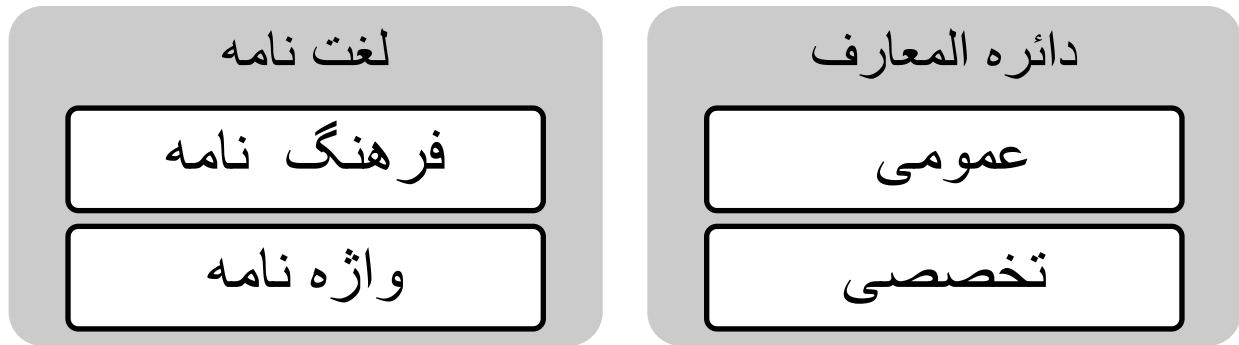
الف) شامل دانش نامه ها و فرهنگ های نوین

ب) کتب درسی و تاریخی و علمی مانند کتاب کودکان

🌈 راه های دریافت منابع:

الف) مراجعه به منابع **مقدماتی** همچون: دائرة المعارف ها و فرهنگ های تشریحی به منظور

آشنایی با مفاهیم اصلی و جنبه ها و ابعاد گوناگون موضوع پژوهش

دائرة المعارف کتابی هست چند جلدی حاوی دانش بشری که با تعدادی نقشه و تصویر مزین شده است و عموماً الفبایی است و حاصل زحمات گروهی نویسنده است که زیر نظر ویراستاران کار گشته مقالات آن را تدبیر کرده اند.

🌈 تفاوت اساسی لغت نامه و دائرة المعارف چیست:

در این است که لغت نامه اساساً ناظر بر لغات است در حالی که دایره المعارف بیشتر ناظر بر اطلاعاتی در باب موضوعات گوناگون و بحث کم و بیش مختصری از آنها است.

🌈 دائرة المعارف تخصصی

شامل افراد متخصص و علم تخصص می باشد

مثال: دائرة المعارف دین و اخلاق

🌈 دائرة المعارف شیعه

🌈 دائرة المعارف عمومی

مثال: دائرة المعارف اسلام

دائرة المعارف جهان اسلام

✚ اولین دائرة المعارف ایرانی به نام دینکرت (زند آکاسیه)، مفصل ترین کتاب به زبان پهلوی است و مجموع کلمات آن ۱۶۹۰۰۰ دانسته اند.

دینکرت مجموعه ای بزرگ از اطلاعات دینی و عادات و عقاید و روایات و تاریخ ادبیات مزدیسنا است.

دینکرت از حیث حفظ روایات تاریخی، دینی، ملی و علمی ایرانیان چنانکه در دوره ساسانیان و اوایل عهد اسلامی بوده؛ اهمیت بسیار دارد و مهمترین منبع می باشد.

✚ قدیمی ترین دائرة المعارف در جهان اسلام؛ دائرة المعارف ابن قتیبه است

که شامل بحث هایی همچون جنگ، شرافت، زن و قدرت و غذا میباشد

✚ دائرة المعارف رسائل اخوان الصفا که موضوع آن حکمت یونانی است

✚ دائرة المعارف احصاء العلوم از ابو نصر فارابی میباشد و در بحث منطق شهرت یافته

✚ کتاب های ابن سینا به عنوان دائرة المعارف شناخته می شوند:

الف) قانون طب به زبان عربی و شامل ۵ جلد

ب) دانش نامه علایی

ج) کتاب شفا که در دو جلد به چاپ رسیده

✚ دائرة المعارف مفاتیح العلوم مؤلف آن احمد بن خوارزمی میباشد و از کتاب العین تقلید کرده

✚ حدائق الاموار فی حقایق الاسرار (جامعه العلوم) مؤلف فخرالدین رازی

✚ دائرة المعارف مفتاح السعادة احمد تاش کبری زاده در رابطه با علوم و فنون به زبان عربی نوشته شده است

✚ **دائرة المعارف نفائس الفنون فی عرائس العیون** مؤلف شمس الدین آملی که درباره شرح موضوعات علوم (به نقل از مرجع شناسی، ص ۸۳-۱۲۴)

ب) مراجعه به پایگاه های اطلاعاتی؛ این مرحله بسیار لازم و ضروری است؛ چون به پژوهشگر در صرفه جویی انرژی و وقت کمک بسیاری می کند. امروزه به علت حجم زیاد انتشارات، امکان دیدن منابع تخصصی، آن هم یک به یک در کتابخانه های گوناگون وجود ندارد. در این زمینه بهتر است منابعی را بیابیم که منعکس کننده نوشتارها و آثار پژوهشی پیشین است تا کمک بهتری صورت بگیرد.

ج) مراجعه به فهرست کتاب خانه ها، چه به صورت برگردان یا رایانه ای از ابزارهای مهم برای یافتن کتاب های مورد نیاز است. در این فهرست ها می توان از طریق نام نویسندگان، مترجمان، عنوان و موضوع جست و جو کرد.

د) مراجعه به موتورهای کاوش اینترنت، از طریق جست و جوی موضوع یا عبارت مورد نظر؛ شواهد نشان می دهد که استفاده از موتورهای کاوش مانند google- Altavista-yahoo-

موتورهای جستجوی ایرانی (سرچ):

▼ **پارسی جو** parsijoo.ir

▼ **یوز** yooz.ir

▼ **پارسیک** parseek.ir

ه) دروازه های اطلاعاتی در اینترنت: در واقع، این دروازه ها سایت هایی هستند که منابع اینترنتی را در زمینه ای خاص، شناسایی و به شکل سازمان یافته، معرفی می کنند. از طریق این

دروازه ها می توان به مقاله ها، مجله ها، کتاب ها، پایان نامه ها، طرح های پژوهش و مانند آن مراجعه کرد. برای مثال ، سایت کتاب خانه های مرکزی دانشگاه فردوسی مشهد، دروازه ای اطلاعاتی برای استادان و دانشجویان در حوزه های علمی و آموزشی به حساب می آید.

(و) **مراجعه به سایت انجمن های علمی و مراکز پژوهشی؛** دیرباز این سایت ها جزو مهمترین نهادهای تولید دانش بوده اند. در حال حاضر نیز سایت اینترنتی آن ها از منابع علمی پژوهشی معتبر است مانند سایت انجمن روانشناسی یا کتاب داران...

جلسه نهم:

✚ شناسایی منابع پژوهش معتبر (در حال تکمیل است)

فهرست منابع

۱. سید حسین اسحاقی، رموز پژوهشگری، نشر هاجر، ۱۳۹۲
۲. نورالله مرادی، مرجع شناسی، فرهنگ معاصر، ۱۳۹۰
۳. علی صدراپی خویی، دانش فهرست نویسی نسخه های خطی، پژوهش و حوزه، شماره ۹
۴. احمد عابدی، با بحار الانوار، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۸
۵. آشنایی با علوم حدیثی، محمد حسین افشاری
۶. مجمع جهانی صادقین علیهما السلام